

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆՅԱՆԸ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱԽՈՍ

ազարիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու կարկառուն և մեծավաստակ զեմրից մեկն է հանդիսացել 19-րդ դարի վերջում և 20-րդ դարի սկզբներում որպես մատենագիր, աստվածարան, վարչագետ և հայրենասեր հոգևորական:

Այս հոգևածով մենք մտադիր չենք Օրմանյան պատրիարքի կենսագրության, պատմագիտական ու բանասիրական և կամ եկեղեցական բաղձապիտի գործունեության մասին խոսել և գրել, այլ ցանկանում ենք տալ ակնանավոր եկեղեցականի մեկ տարվա՝ 1888 թվականի ընթացքում Ս. Էջմիածնի Գևորգյան Հոգևոր Ճեմարանում աստվածաբանություն դասավանդելու պատմությունը, նրա բարերար ազդեցությունը իր աշակերտների վրա՝ նրանց կուսակրոն հոգևորական դասնալու գործում և մանավանդ նրա հեռացումը ցարական կառավարության միջոցով Էջմիածնից և առհասարակ Ռուսաստանից:

Պատմական նորահայտ փաստերը խոսում են այն մասին, որ Օրմանյանին ցարական կառավարությունը բռնի կերպով հեռացրել է Գևորգյան Ճեմարանից:

Անհիմադրի պետական կենտրոնական պատմական արխիվի № 821 ֆոնդում գրանցվում են Օրմանյան սրբազանի հեռացման մասին ցարական կառավարության պաշտոնական փաստաթղթերը, որոնք վկայում են, թե ինչու՝ կառավարությունը ցանկանում էր անպատճառ հեռացնել Օրմանյանին Ճեմարանից:

Օրմանյանին հեռացնելու համար Կովկասի բաղաբական բաժնի պետ Իշխան Գոնդուկով-

Կորսակովը 1888 թվականի ապրիլի 20-ին ներքին գործերի մինիստր կոմս Դմիտրի Անդրեևիչ Տոյստոյին ուղղած № 187 դադանի գրությամբ մանրամասն շարադրում է Օրմանյանին հեռացնելու պատճառները:

Հրատարակության ենք տալիս իշխան Գոնդուկով-Կորսակովի 1888 թվի մարտի 22-ի № 2872 նամակը՝ ուղղված Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մակար Ա-ին:

Օրմանյանը այս հարցի կապակցությամբ գրում է. «Հունիս 27-ին զխաղիս պաշտոնյաժը հասավ Պետերբուրգ, Օրմանյանի և իրեն մտերիմ և կառավարության անհամակիր կարծիքով ոմանց հեռացումը պահանջելու համար»: Այդ պաշտոնյան զազտնի խորհրդական Գիրսն էր, որին գործուղել էր ներքին գործերի մինիստրությունը:

1874 թվականին Ս. Էջմիածնում բացվեց Գևորգյան Ճեմարանը: Գևորգ Դ կաթողիկոսի ամենանշանավոր գործերից մեկն էր այդ:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում հոգևոր բարձրագույն ուսումնական հաստատություն ունենալը հրատապ խնդիր էր: Այդ տիպի դպրոց ունենալու ուղղությամբ աշխատանք կատարել էին նախորդ կաթողիկոսները, բայց հնարավոր չէր եղել զրական արդյունքի հասնել:

Գևորգյան Ճեմարանը շատ կարճ ժամանակամիջոցում բազմաթիվ աշակերտներ է ունենում, սակայն, ինչպես Օրմանյանն է ասում, Ճեմարանը «յուր իսկական նպատակին չձառայեց, որ էր ժառանգավորաց ձև-

1. «Ազգայնություն», հատոր Գ, Նյուսաղեմ, 1927 թ., էջ 4582:

մառանք ըլլալ և ուսումնական ու զարգացչալ հոգևորականներ պատրաստել, զի հին ժառանգավորաց Վարժարանը, որ Ճեմարանի բացման տունն առժամայեւս պահպնեցաւ, 1882-ին գոցվեցաւ, բայց Գեորգի ժամանակ և ոչ մի շրջանավարտ կամ աշակերտ հոգևորականութեան չհետեցեալ²:

Գեորգյան Ճեմարանը, շնայած իր դոյութեան առաջին օրից չափեց կուսակրոն հոգևորականներ, սակայն նա հետագայում հայ կուսուրացի պատմութեան մեջ կատարել է պատմափոր զեր՝ տալով հայագիտներ, պատմաբաններ, գրողների գեղեցիկ բույլ, ինչպէս Ս. Մարխաչանը, Մ. Արեգյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Գերենիկ Գեմիրճյանը և ուրիշները: Ճեմարանը տալի է նաեւ իրենց կոչմանը դիտակից հոգևորականների մի պատկանելի սերունդ, որի ներկայացուցիչներն էին հանգիստնում երջանկահիշատակ Գեորգ Զ. Կաթողիկոսը, Կարապետ Տեր-Մկրտչյան գիտնական եպիսկոպոսը, Գարեգին Կաթողիկոս Հովսեփյանը, Կոմիտաս վարդապետը և ուրիշները:

Ճեմարանը սակայն իր իսկական զերի մեջ մտաւ և սկսեց ծառայել իր նպատակին Մակար Ա. կաթողիկոսի օրով, երբ լսարանական բաժնում Օրմանյանի ջանքերով սկսեցին դասախոսելով աստվածաբանական գիտելիքներ և ուսանողները պատրաստվեցին հոգևորականութեան համար:

Մինչև Օրմանյանի գալը Ճեմարանում չկար աստվածաբանութիւն: Դեռևս 1867 թվին Նուրնի եպիսկոպոս Գալթայանը, Երբ էջմիածին էր եկել եպիսկոպոսանալու, Գեորգ Գ-ին խորեք էր տալի, որ բացվելիք Ճեմարանում առնվազն երեք տարի կդասախոսեցի: «Սակայն Կաթողիկոսի հետ Պետերբուրգ երթալի հոգը պատճառանքով մը առժամ լացակայութեան արտոնութիւն ստանալով, և անգամ մը Կոստանդնուպոլիս երթալին հոգը աչկեւ չվերադարձաւ»³:

Գալթայանի չգալու հետեանքով նորարաց Ճեմարանի ղեկավարման գործը հանձնվում է Գարբիել արքեպիսկոպոս Այվազյանին, որը այնքան էլ Ճեմարանով չէր մտահոգված, քանի որ նա Վրաստանի առաջնորդութիւնը պայման էր դրել: Նա Թիֆլիս մնալով էջմիածնի Ճեմարանին է սկսում ղեկավարել տեղեկատուների, ծանոթութիւնների և հրամանների միջոցով. դրա հետեանքն է լինում 1878 թվին Ճեմարանի երրորդ դասարանի բմրոստացումը և ուսանողների խմբովին հեռացվելը:

Ճեմարանի ուսումնական ծրագիրը Մուրադյան և Հայկազյան վարժարանների ծրագրի նմանութեամբ էր կազմված, ափսիս ընդհանուր, քան եկեղեցական ուսման ուղղութեամբ, այնպէս որ Ճեմարանը բոլորովին ճիշդ և ազատ միջնակարգ ուսումնարանի գեր է առնում: Օրմանյան սրբազանը այդ մասին գրել է. «Ե զարմանալու չէ, եթէ ճիշդ երկրորդական ուսումն առնելու և ազատարար դուրս ելլելու պայմաններու ներքեւ աշակերտաց թիւը դուրսալ և տարապայման աճեցաւ»⁴:

Գեորգ Գ-ի օրով Ճեմարանը ոչ մի հոգևորական չափեց և այդպէս շարունակվեց մոտավորապէս 18 տարի:

Մակար կաթողիկոսը Ճեմարանի հոգևոր կրթութեան մակարդակի բարձրացմանը և զարգացմանը հատուկ ուշադրութիւն է դարձնում: Իր կաթողիկոսութեան առաջին իսկ տարվանից, Մակար կաթողիկոսը Ռուսաստանում գտնված անկանի դասախոսներին հրավիրել էր Ճեմարան դասախոսելու համար: Դրանք էին Արշակ Նահապետյանը (հետագայում եպիսկոպոս), Մանգինյանը, Կարապետ Կոստանյանը, Սարգիս Գարբիելյանը, Ստեփան Պալասանյանը, Մկրտիչ Պալանյան և ուրիշներ, որոնք Նահապետյանի տեսչութեան օրով հոխացրել էին Ճեմարանը:

Այս դասախոսները, սակայն, բոլորն էլ տրտաքին դիտութիւնների մասնագետներ էին, իսկ կրօնական մասնագիտութիւն և կրթութիւն չունեին: Ճեմարանին պակասում էր աստվածաբանութեան դասախոսը: Ինչպէս երևում է Ճեմարանի մինչ 1888 թվին վերատեսուչների ղեկուցադրերից և տեղեկագրերից, հազարի մէջ Մ. Գրբի պատմութեան էր դասախոսելով դասարաններում, իսկ լսարաններում կրօնական առարկաներ համար չեն եղել: Այսպիսով այս լուրջ հարցը կաթողիկոսի ուշադրութեան են ներկայացնում: Մակար կաթողիկոսը հանձնարարում է Ճեմարանի վարչութեանը՝ կարող մի անձնավորութիւն գտնել և առաջարկել, որպէսզի ինքն էլ գործի հրավիրի նրան:

Ուսուցչական խորհուրդը երկար վարանումներից հետո տեսուչ Արշակ Նահապետյանի թելադրութեամբ առաջարկում է Օրմանյանին, որի հետ ծանոթացել էր Կարինի Սանասարյան վարժարանի հիմնադրման ժամանակ: Օրմանյանին այդ միջոցին Կարինի թեմի առաջնորդն էր և բարեխախտարար Ս. էջմիածին պետ էր գար եպիսկոպոսանալու: 1886 թվին Օրմանյանին առաջարկվում է թողնել Կարինի առաջնորդութիւնը և մնալ էջմիածնում որպէս Ճեմարանի դասախոս: «Նա,— գրում է Օրմանյան

2. Նույն տեղում, էջ 4242:

3. Նույն տեղում:

4. Նույն տեղում:

նի վրա է կենտրոնանում: Նա կարողանում է ճեմարանականներին ներշնչել սեր դեպի եկեղեցին և դեպի հոգևոր ասպարեզը: Մակար կաթողիկոսի գերագույն բաղձանքի իրագործումը՝ կուսակրոն հոգևորականների պատրաստման գործը երբ չէր հաջողվում, «Այդ նպատակն ալ Օրմանյանի հանձնվեցավ, որ հաջողեցավ 1888 հունիս 15-ին տեսուչ Նահապետյան և Ճեմարանի ընթացավարտներն շորսը կաթողիկոսին ներկայել ուխտերին հայտնելու և օրհնությունը ընդունելու»⁸:

Օրմանյան սրբազանի այս գործունեության մասին պատմում է նաև մեր երջանկահիշատակ Հայրապետ Տ. Տ. Գևորգ Զ-ը, որի վրա ևս ազդեցություն է ունեցել Օրմանյանը: Նա միշտ իր խոսակցության մեջ պարծանքով էր հիշում Օրմանյանին և պատիվ էր համարում Օրմանյանին աշակերտած լինելը: Հանգուցյալը պատմում էր, որ Օրմանյանը սեր արթնացրեց դեպի հայրենի բազմադարյան պատմություն ունեցող եկեղեցին: Այդ վկայում է նաև Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանի նամակը. «Այսպես թե աչնպես մենք բարոյական մեծ պարտականություն զգացինք այդպես վարվելու, և մի քանի շաբաթ շարունակ գտնվում էինք ոգևորության ու երիտասարդական վառ երևակայությունների մի այնպիսի շամանդադի մեջ, որին մատչելի չէ ոչ մի հաշիվ, ոչ մի կողմնակի մտածում: Հարկավ մեզ հետ ոգևորված էին ու շատ ուրախացած մեր տեսուչը (Ա. Նահապետյան), մեր ուսուցիչները, երջանկահիշատակ Հայրապետը. ամեն երեկո Օրմանյան սրբազանի շուրջը բոլորած՝ ծրագրներ էինք կազմում ապագայի համար, թե ինչպես պետք է շարունակենք եկեղեցական ու հայագիտական հրահանգություններ և ուսումնասիրություններ, ինչպես պետք է մի նոր միաբանության սկիզբը դնենք»⁹:

Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը և նրա ընկերները խոստում են տալիս ու պատրաստություն տեսնում սարկավազ ձեռնադրվելու, սակայն հարկից ազատվելու համար անսպասելի կերպով նրանք մեկնում են իրենց ծննդ-

դավայրը՝ վերադառնալու մտադրությամբ, և ձեռնադրությունը հետաձգվում է: Օրմանյան սրբազանը հենց այդ ժամանակ հեռացվում է էջմիածնից:

«Էջմիածնի մեջ,— գրում է Օրմանյանը իր մասին,— յուր ցանած կրոնագիտական և եկեղեցասիրական սերմերը տակավ աճեցան, Ճեմարանի ծրագրին մեջ հաստատվեցան աստվածաբանական ուսուցումներ, Օրմանյանի ներկայացած հինգ ընծայացություններն ընկալու երեքը պարագաներն և վշտանալով ետ քաշվեցան, բայց Ա. Նահապետյան տեսուչ և Կ. Տեր-Մկրտչյան ընթացավարտ ձեռնադրություն ստացան և հետևողներ ունեցան մյուս լսարաններն, որոնք Գեորգիոս համալսարանաց մեջ ալ կատարելագործվեցան, և ճեմարանական ընթացավարտ վարդապետներու ընտիր խումբ մը կազմվեցավ Մայր Աթոռի մեջ»¹⁰:

Օրմանյան սրբազանը ինչու է անտեսել այն իրողությունը, որ սարկավազ են ձեռնադրվել բացի տեսուչ Արշակ Նահապետյանից և ընթացավարտ Կ. Տեր-Մկրտչյանից, նաև Գևորգ Չորեքյանը և Գարեգին Հովսեփյանը: «Արարատ»-ը այդ մասին գրում է. «Ամսույս 17-ր և 18-ը հունիս (1889 թ.) Ֆշանավոր օրեր էին: Այդ օրերը կատարվեցան ի վաղուց ցանկալի ձեռնադրությունը Ս. Գայանեի վանքում՝ սրբագործությամբ գեր. Ներսես եպիսկոպոսի: Ս. Էջմիածնի Ճեմարանը հրեզեղտասանամյա երկունքից ետք ի վերջո տվեց երախայրիքը Հայ եկեղեցուն և ազգին: 17-ին առավոտյան սարկավազության աստիճան ստացան Ճեմարանի տեսուչ մեծահարգ Արշակ Նահապետյան և Ճեմարանի ուսումնավարտ պ. պ. Կարապետ Տեր-Մկրտչյան և Գևորգ Չորեքյան ու երրորդ լսարանի ուսանող Գարեգին Հովսեփյանը»¹¹:

Մեկ տարվա արդյունքները, ինչպես տեսանք, մեծ էին:

Ստորև տալիս ենք Օրմանյանի՝ Ռուսաստանից բռնի վտարմանը վերաբերող նորահայտ փաստաթղթերը:

8. «Ազգապատում» հատոր Գ, էջ 4584:

9. Երվանդ Տեր-Մինասյան, «Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյան», Մոսկվա, 1911 թ., էջ 7—8:

10. «Ազգապատում», հատոր Գ, էջ 4582—4583:

11. «Արարատ», 1889 թ., էջ 353:— «Էջմիածնի», 1954 թ., № 3, էջ 28:

Հուլիսի գաղափար

ԲԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄԱՍԻ

ԳԼԽԱՎՈՐ ՊԵՏ

ԿՈՎԱՍՍՈՒՄ

20 ապրիլի 1888 թ.

N 187

ՆՈՐԻՆ ՊԵՏՐՈՎՈՎՈՎՆԻՔՅՈՒՆ ԿՈՄՍ Գ. Ա. ՏՈՒՍՏՈՅԻՆ

Ողորձած տե՛ր, կոմս Գեորգի Անդրեևիչ

Անցյալ մարտի 8-ի N 212 նամակում Ձերդ Պայծառափայտությունը խնդրում է հաղորդել իմ վերջնական եզրակացությունը Օրմանյան հայկոպոսին Թյուրքիա հեռացնելու և հայ լուսավորչական դավանության պատկանող էջմիածնի Հոգևոր ձեռնարանի ու Հոգևոր դպրանոցների կանոնադրությունները կառավարության հաստատմանը ներկայացնելու առթիվ:

Ղեկավարվելով հենց նույն նկատառումներով, որ ձեզ հաճ է հղել հաղորդել ինձ, թե ցանկալի է մեր կողմից բարի հարաբերություններ պահպանել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նկատմամբ, ես ավելի զեպրում էլ իմ պարտքը համարեցի մի անգամ ես մատնանշել նորին Վեհափառությանը, որ ծագած թյուրքիականությանը հնարավոր է հանգիստ և խաղաղ լուծում տալ կառավարության պահանջը նրա կողմից կամավորապես կատարելու միջոցով:

Լիովին վստահ լինելով, որ Պատրիարքին հղած միանգամայն անկեղծ և բարի ցանկություններով լի իմ նամակը (որի պատճենը օգտակար եմ համարում ընդ սմին ուղարկել), բարեբար ազդեցություն կունենա, ինձ ավելի բան զարմացրեց—անսխառնություն պատճառեց նորին Վեհափառության պատասխան նամակը (նույնպես սրան կցված), որի մեջ, ճշմարիտ և հեղ միջնորդի քոզի տակ նա ցուցաբերում է համառություն և աներկյուղ պատրաստվում է պայքարելու կառավարության պահանջների դեմ վստահ լինելով, ըստ երևույթին, դրա հաջողությանը:

Օրմանյան հայկոպոսի նկատմամբ իր պահանջների բավարարման համար որպես հիմք Պատրիարքը հայտարարում է երկու փաստարկ. առաջինը՝ Կոստանդնուպոլսի մեր ղեկավարի միջոցով Արտաքին գործերի մինիստրության կողմից իբր տրված թույլտվությունն է և երկրորդը՝ նրա պաշտոնակատար նախորդ հանգուցյալ Գեորգ Պատրիարքի օրինակը:

Սակայն հիմնվելով բազմաթիվ այն զեպրերի վրա, ըստ որում հայ Հոգևոր բարձր աստիճանավորները չուրահատուկ կերպով են հասկացել կամ, ավելի շուտ, դիտավորյալ խեղաթյուրել են որոշ փաստեր, ես այժմ ես հակամեծ եմ ենթադրելու, որ Օրմանյանի՝ Ռուսաստան մտնելու համար միայն մեր Արտաքին գործերի մինիստրության կողմից տրված համաձայնությունը, — որի համար, թերևս, հենց ինքը Օրմանյանը կամ, մինչև իսկ Պատրիարքն է խնդրել՝ առանց դալու փոխական պատճառը բացատրելու, — նորին Վեհափառությունը տալիս է աջակիսի նշանակություն, թե իբր, Օրմանյանին տրված է միանգամայն օրինական թույլտվություն էջմիածնի ձեռնարան պաշտոնի հրավիրվելու համար:

Ընդ սմին Պատրիարքի հեռագրա վկայակոչումները, որ ես բերում է որպես Օրմանյանի գործի վերաբերմամբ իր գործողությունների օրինակաբանության և օգտակարության արդարացում, հակասում են ճշմարտությանը: Նորին Վեհափառությունը պետք է շատ լավ հայտնի լինի, որ հանգուցյալ Գեորգ Պատրիարքի կողմից ձեռնարանում պաշտոնավարելու համար Թյուրքիայից Հոգևորականներ հրավիրելու ղեպերը, առանց որևէ, իբր, արգելքի հանդիպե-

լու մեր քաղաքացիական փշխանությունների կողմից, եղել են իրոք ծալրահեղ կամայականություն և օրենքի խախտման այն արտահայտություններից մեկը այդ Պատրիարքի կողմից, որի դեմ մեր կառավարությունը բազմիցս բողոքել է, թեպետև, ցավոք սրտի, ապարդյուն կերպով:

Սակայն, եթե ինձ բոլորովին անհայտ՝ Արտաքին գործերի մինիստրության վերահիշյալ թույլտվությունը խեղաթելա կարող է մեկնարանվել Օրմանյանին Ճեմարանում պաշտոնավարելու թույլտվության իմաստով, ապա, գործը հարթելու նպատակով, մնում էր, թերևս, խնդրել բարձրագույն բարեհաճությունը՝ Պատրիարքի միջնորդությունը բավարարելու համար, վերապահում անելով, որ այդ արվում է որպես հատուկ բացառություն և անհրաժեշտ պայմանով, որպեսզի Օրմանյանը ուսական հաստատություն ընդունի:

Բայց ընդ սմին ես չեմ կարող շմտանանշել Օրմանյանի անբասիրության վերաբերմամբ Նորին Վեհափառության հավաստիացման առթիվ, որ Պատրիարքին հայտնի են այդ հոգևորականի հակակառավարական գործունեությունը Թյուրքիայում և նրա քաղաքական ձգտումները, ուստի և Պատրիարքի պնդումներն այն մասին, որ Օրմանյանը նշանակվի երիտասարդ սերնդի դաստիարակության և կրթության ղեկավար էջմիածնի Ճեմարանում, —ցույց են տալիս, թերևս, որ նա ձգտում է շեղվել իր հոտի մասին բացառապես հոգևոր հոգատարություն ունենալուց և բռնել փր նախորդ Գեորգ Պատրիարքի գործունեության ուղին:

Ես չեմ կարող ընդ սմին Ձերդ Պայծառափայլության ուշադրությունը չհրավիրել Պատրիարքի կողմից ինձ ուղղված նամակի եզրափակիչ խոսքերի վրա, որոնք, կարծես, մատնանշում են շափաղանց կարևոր, և, թերևս, ցավալի այն հետևանքները, որ կարող են ստացվել նրա խնդրանքը չկատարելու պարագայում, հավասարապես նաև բոլորովին լուրջուն պահպանելը կառավարության այն պահանջի մասին, որը վերաբերում է Ճեմարանի և թեմական դպրոցների կանոնադրությունը ներկայացնելուն, լուրջուն, որը, ինչպես ինձ թվում է, դիտավորյալ բնույթ ունի՝ նա սպասում է Պատրիարքի ներկայացրած ապօրինի պահանջների կատարման ելքին:

Իմ կողմից ընդունելով, որ սովյալ գործում Պատրիարք-Կաթողիկոսի ապօրինի պահանջին զիջելը կարող է ծառայել միայն որպես անցանկանալի միջոցառում, որի տրամաբանական հետևանքը կհանդիսանա՝ որպես անհրաժեշտություն հետադադրում ևս զիջումներ անելու ավելի կարևոր հարցերում, քան այս կամ այն անձին էջմիածնի Ճեմարանում պաշտոնի նշանակելը, ինչպես, օրինակ՝ հայոց եկեղեցական-ժխական դպրոցների վերաբերյալ միջնակարգ ուսումնական հաստատություններում կրոնը ուսաց լեզվով դասավանդելու վերաբերյալ հարցերում և այլն, ես անհրաժեշտ եմ գտնում դիմել Պատրիարք-Կաթողիկոսին կառավարության պահանջներին ենթարկելու այն միջոցներին, որոնք Ձերդ Պայծառափայլությանը հաճ է եղել հաղորդել իմ նախնական եզրակացության առթիվ: Համառ պահանջը այս հարցում, որը վերաբերում է օրենքով սահմանված կարգի կատարմանը, կհամոզեր Ամենայն Հայոց Մայրապետին Պատրիարքին այն բանում, որ կառավարությունը, պատրաստ լինելով իրենից կախված բոլոր միջոցներով աջակցելու նորին Վեհափառության բարի գործերին ու ձեռնարկումներին՝ նրան վստահված հոտի մասին հոգևոր հոգատարության սահմաններում, —միևնույն ժամանակ թույլ չի տա ապագայում կրկնել այն ապօրինի գործունեությունը, որով իրենց նշանավորեցին Նորին Վեհափառության պաշտոնակատար նախորդները:

վերևում շարադրվածը ներկայացնելով Ձերդ Պայծառափայլության բա-
րեհայեցողությանը, ես, որպես երազակալություն, իմ պարտքն եմ համարում
հայտարարել. 1) որ, ինչպես կրթահանձնի նկատել, իմ կողմից ձեռք են առ-
նվել բոլոր միջոցները գործը հանդիս կերպով հարթելու համար, միջոցներ,
որոնք, ցավոք սրտի, բարենպաստ արդյունքի չհանդեպրին. 2) որ այսու-
հետև հարկադիր միջոցներ ձեռք առնելը կարող է առաջ բերել հայ բնակ-
չության մեջ մտքերի որոշ խմորում, իհարկե ամենևին էլ ոչ վատնողաժող
և խռովություն հայ հոգևորականության մեջ, զլխավորապես, էջմիածնում,
որի հետևանքը կարող է լինել Մակար Պատրիարքի հանկարծակի մեկնումը
Ռուսաստանի սահմաններից դուրս, կամ հրաժարումն իր գրաված բարձր
պաշտոնից և 3) որ բարձրագույն ցուցումներն ի կատար ածելու համար,
որոնք կինդրարկվեն Ձեր կողմից, ես օգտակար կհամարեմ Պետերբուրգից
գործուղել միանգամայն ձեռնհաս, բարձր դիրք ունեցող մի անձնավորու-
թյուն, որն օժտված լինի բավականաչափ լիազորություններով՝ հարկ եղած
դեպքում Պատրիարքի և նրան շրջապատող խորհրդականների վրա պատկա-
ռելի ազդեցություն գործելու համար:

Խնդրում եմ Ձեզ, կոմս, քնդունե՛ք խորին հարգանքաց համաստիքը և
նույնպես նվիրվածությունը:

ԻՇԽԱՆ ԴՈՆԴՈՒԿՈՎ ԿՈՐՍԱԿՈՎ

(ՍՍԻՄ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ Լենինգրադում,
ֆոնդ 821, վավերագիր 138, 1888 թ., գործ № 103, ք. 1—5)

ԿՈՎԿԱՍՍՈՒՄ ՔԱՂԱՔԱՅԻԱԿԱՆ ՄԱՍԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՊԵՏԻ ԿՈՐԱՄՅ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՄԱԿԱՐ ՄԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷ-ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՍ
ՈՒՂՂՎԱԾ 1888 ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԱՐՏԻ 22-Ի ՆԱՄԱԿԻ ՊԱՏՃԵՆԸ

Սույն տարվա հունվարի 2-ի № 16 նամակում մանրամասնորեն հաղոր-
դելով այն հանգամանքների մասին, որոնք ինձ զրդեցին առաջարկություն
անել էջմիածնի Սինոդին (1887 թ. հոկտեմբերի 13, № 8986) հեռացնելու Մա-
ղաքիա եպիսկոպոս Օրմանյանին, որը Թյուրքիայից հրավիրվել է էջմիածնի
Հոգևոր Ճեմարանում աստվածաբանական դիտություններ ավանդելու համար,
ևս վստահություն եմ հայտնել, որ նշված զրդումների պատճառով Ձերդ Վե-
հափառությունը իր կողմից էլ կրթահանձնի ընդունել Օրմանյան եպիսկոպո-
սի անհապաղ Թյուրքիա վերադառնալու անհրաժեշտությունը, որի մասին
ես, դրա հետ միասին և խնդրել եմ շմերժել պատշաճ կարգադրություն անել:

Սակայն իմ ստացած տեղեկություններից պարզվում է, որ Օրմանյան
եպիսկոպոսը տակավին մնում է էջմիածնում որպես հիշյալ Ճեմարանի դա-
սատու: Մինչդեռ ներքին գործերի մինիստրությունը տեղեկանալով, որ իմ
հիշյալ նամակից Ձերդ Վեհափառությանը հայտնի Օրմանյանին հեռացնելու
վերաբերյալ կարգադրությունը մինչև այժմ չի կատարված, նկատի ունի,
հետագա շեղումների դեպքում դիմել կարող միջոցների մինիստրության օրի-
նական պահանջների կատարման համար:

Անկախ դրանից, մինիստրությունը նաև մտադիր է առ ռոտ Թագավոր
Կայսեր ներկայացնել և նրա բարձրագույն հայեցողությանը թողնել հայ լու-
սավորչական գերատեսչությունը ենթակա էջմիածնի Ճեմարանի և թեմական
դպրոցների կանոնադրությունները կառավարության հաստատմանը ներկա-
յացնելու գործում շարունակվող ձգձգումները:

Սակայն նախքան վերոգրյալ երկու հարցերի վերաբերմամբ որևէ միջոց ձեռնարկելը մինիստրությունը խնդրում է իմ վերջնական կարծիքը դրանց նկատմամբ:

Ձերդ վեհափառությունը հայտնի է, թե ես որպիսի անկեղծությամբ եմ ընդունում Ձեր բարեկամական բարեհաճության ղեկավարության արտահայտությունն իմ նկատմամբ, որոնք ամեն անգամ ինձ իսկական հաճույք են պատճառել, որը և դրդում է ինձ այժմ և մի առանձին պատրաստակամությամբ տրամադրվել հանգիստ և բարեհաջող լուծում տալու առաջացող դժվարություններին: Այդ նկատառումներով ես շտապեցի մինիստրությունը հաղորդել ինձնից սպասվող կարծիքը և իմ բարոյական պարտականությունն եմ համարում նախապես ծանուցանել Ձեզ այդ մասին և խնդրել Ձերդ վեհափառությունը՝ չզրկանալ Ձեր կարգադրությամբ կանխել խիստ անցանկալի միջոցի ձեռնարկումը Օրմանյան ֆախսկոպոսին հեռացնելու վերաբերմամբ և հավասարապես կարգադրել շտապեցնել հաղորդումը հոգևոր ուսումնական հաստատությունների ծրագրերի մասին հետագա ընթացք տալու համար:

Այնուհետև, ինչ վերաբերում է այն առարկաներին, որոնք շարադրված են անցյալ տարվա փետրվարի 27-ի և մարտի 21-ի № № 105 և 151 ասու-
թյուններում և որոնք վերաբերում են կառավարական ուսումնական հաստատություններում կրոնի դասավանդմանը և եկեղեցական-ժխական դպրոցներին, ապա Պետրոգրադում իմ վերջին անգամ եղած ժամանակ ես այդ մասին հարաբերության մեջ մտա Ներքին գործերի մինիստրության հետ, որը, իր հերթին, դիմեց ժողովրդական լուսավորության մինիստրությանը:

Այդ գործերի շուրջը ծագած հարցերի վերջնական քննությանը ես չկարողացա սպասել Պետերբուրգում, բայց, կարծում եմ, քննությունը չի ուշանա և որոշ մատահանումներ ունեմ այն մասին, որ Ներքին գործերի մինիստրությունը ցանկանում է այդ հարցերը լուծել-վերջացնել լիովին բարենպաստ կերպով՝ համաձայնեցնելով հիշյալ երկու մինիստրությունների հայացքների, հավասարապես և Ձերդ վեհափառության և իմ ցանկությունների հետ:

Հուսալով ամենակարճ ժամանակում ստանալ ծանուցում իմ սույն նամակին և ապավինելով Ձեր սուրբ աղոթքներին ու ամենախորին հարգանքի և մշտական նվիրվածության ղեկավարությամբ պատիվ ունեմ լինելու Ձերդ վեհափառության՝

Ստորագրեց՝ «ամենախոնարհ ծառա» Իշխան Դեդոլով Կոբակով:
Ճիշտ է՝ Գործավար (ստորագրություն):

(ՍՍՌՄ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ լենինգրադում,
ֆոնդ 821, վավերագիր 138, 1888 թ., գործ № 103, ք. 6—7)

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻ ԱՄԵՆԱՀՊԱՏԱԿ ԶԵՆՈՒՅՈՒՄԸ ԳԱՂՏՆԻ
ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ ԳԻՐՄԱՆ ԷԶՄԻԱՄԻՆ ԳՈՐԾՈՒՂԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ՝ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՐԻԱՐԲ-ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՀԵՏ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՎԱՐԵԼՈՒ

Իսկականի վրա. Նոյն Կալենական Մեծության սեփական ձեռքով գրված է. «Համաձայն եմ»:
Իսկականի վրա. մինիստրի ձեռքով գրված է. «Համաձայն եմ: 14 մայիսի: Տոլստոյ»:

Կովկասում քաղաքացիական մասի գլխավոր պետը, կառավարության և Ամենայն Հայոց Պատրիարք-Կաթողիկոսի միջև վերջերս ծագած հակահառու-
թյունների կապակցությամբ, անհրաժեշտ է գտնում Ներքին գործերի մինիստրության կողմից հավատարմատար անձ գործուղել Պատրիարքի հետ բանավոր

բացատրությունների մեջ մտնելու այն հարցերի շուրջը, որոնք առիթ են տվել հիշյալ հակաճառություններին:

Այդ հարցերից ամենակարևորներն են.

1. Կովկասի կառավարական միջնակարգ դպրոցական հաստատություններում հայերին կրոնը ուսուցչ լեզվով դասավանդելու մասին.

2. Հայկական եկեղեցական-ծխական դպրոցներում դասավանդման վրա կառավարական հսկողություն ունենալու մասին .

3. Էջմիածնի Հոգևոր Ճեմարանի և Կովկասի հայկական թեմական դպրոցների ծրագրերը կառավարության հաստատմանը ներկայացնելու մասին.

4. Թյուրքահայաստակ Օրմանյան եպիսկոպոսին Էջմիածնի Հոգևոր Ճեմարանում դասավանդումը Պատրիարքի կողմից ապօրինի կերպով թույլատրվելու մասին:

Իմ կողմից ևս առավել նպատակահարմար գտնելով, զրադրության փոխարեն, որը բավարար արդյունքների չհանդեցրեց, կառավարության հայացքների անձնական պարզարանումը և Պատրիարքին ներկայացված օրինական պահանջների կատարման անհրաժեշտությունը նրան ներշնչելը, նաև նկատի առնելով այդ նպատակի համար տեղական վարչության պաշտոնյաներից որևէ մեկին նշանակելու անհրաժեշտությունը, ևս կենթադրեի սույն հանձնարարությունը ղեկ երկարատև պաշտոնական փորձառությունը հայտնի ներքին գործերի մինիստրի խորհրդի աջգամ՝ զադանի խորհրդական Գիրսի վրա, նրան օգնելու համար նշանակելով օտար դավանությունների հոգևոր գործերի ղեկարարամենտի կրտսեր աստիճանավորներից մեկին:

Վերևում շարադրած իմ ենթադրությունները ներկայացնելով Ձերդ Կայսերական մեծության բարեհայեցողությանը, դրանք հավանություն գտնելու դեպքում ևս ամենահպատակ իմ պարտքն եմ համարում թույլտվություն հայցել բաց թողնելու գործողվող անձանց ճանապարհածախսերը ծածկելու համար զադանի խորհրդական Գիրսին 3.000 ռուբլի և նրան առնթևեր աստիճանավորին 1.000 ռուբլի, սույն ծախսը վերագրելով Կոստանդնուպոլսում Էջմիածնի պատրիարքական զահի փոխանորդություն հիմնելու նպատակով կատարված հատկացումներից գոյացած դրամագլխի տոկոսների հաշվին, որոնք, 1882 թվականի դեկտեմբերի 21-ի բարձրագույն հրամանի հիման վրա, դրված են ներքին գործերի մինիստրի տրամադրության ներքո՝ Հայ Լուսավորչական եկեղեցու կարիքների բավարարման համար:

13 մայիսի 1888 թ.

Ստորագրեց՝ Կոմս Դմիտրի Տոլստոյ:

Ճիշտ է՝ Բաժանմունքի պետ (ստորագրություն):

(ՍՍԽՄ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ Լենինգրադում,
ֆոնդ 821, վավերագիր 138, 1888 թ., գործ № 103, ք. 11—12):

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՕՏԱՐ ԳԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀՈԳԵՎՈՐ ԳՈՐԾԵՐԻ
ԴԵՊԱՐՏԱՄԵՆՏ

16 մայիսի 1888 թ.

Սույն թվականի մայիսի 14-ին բարձրագույնս հաստատված՝ Ներքին գործերի պ. մինիստրի ամենահպատակ զեկուցագրի համաձայն գործուղվում է էջմիածնի Ամենայն Հայոց Պատրիարք-Կաթողիկոսի հետ բանակցություններ վարելու համար մինիստրի խորհրդի անդամ՝ զաղտնի խորհրդական Գիրսը, ընդորոժ նրան օգնություն ցույց տալու համար նշանակվելու է ինձ հանձնված ղեկարտամենտի կրտսեր աստիճանավորներից մեկը:

Ուստի, մտադրություն ունենալով մատնանշված նպատակի համար նշանակել հիշյալ ղեկարտամենտի սեղանավարիչի օգնականի՝ կամեր-յունկերի կոչումով օժտված, տխրոսավոր խորհրդական իշխան Ուրուսովին, պատիվ ունեմ սույնի համար հայցելու Ձերդ Պայծառափայլության թույլտվությունը:

Գիրեկտոր (ստորագրություն):

(ՍՍԻՄ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ Լենինգրադում,
ֆոնդ, 821, վավերագիր 138, 1888 թ., գործ № 103, թ. 13):

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՕՏԱՐ ԳԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀՈԳԵՎՈՐ ԳՈՐԾԵՐԻ
ԴԵՊԱՐՏԱՄԵՆՏ

18 մայիսի 1888 թ.

№ 13

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻ ԽՈՐՀՐԳԻ ԱՆԿԱՄ
ԳԱՂՏՆԻ ԽՈՐՀՐԳԻԱԿԱՆ Պ. ԳԻՐՍԻՆ

Թագավոր Կայսրը, ըստ ներքին գործերի մինիստրի ամենահպատակ զեկուցագրի, սույն ամսի 14-ին բարձրագույնս բարեհաճեց Ձերդ Գերազանցությանը գործուղելու էջմիածին՝ Ամենայն Հայոց Պատրիարք-Կաթողիկոսին անձամբ պարզաբանելու համար կառավարության հայացքներն այն հարցերի նկատմամբ, որոնք առիթ են տվել կառավարության և Նորին Վեհափառության միջև հակաճառությունների, և նրան ներշնչելու համար, որ անհրաժեշտ է իրեն ներկայացված օրինական պահանջները կատարել. ընդ սմին Ձեզ օգնություն ցույց տալու համար նշանակվում է օտար զավանդյունների հոգևոր գործերի ղեկարտամենտի կրտսեր աստիճանավորներից մեկը և Ձերդ Գերազանցությանը վճարվելու է ճանապարհածախսերը ծածկելու համար 3.000 ռուբլի, և Ձեզ առընթեր աստիճանավորին 1.000 ռուբլի, սույն ծախսը վերագրելով այն դրամագլխի % -ի հաշվին, որը գույացել է Կոստանդնուպոլսում էջմիածնի պատրիարքական դահի փոխանորդություն հիմնելու նպատակով կատարվող հատկացումներից:

Ի կատարումն բարձրագույն այդ կամքի, պատիվ ունեմ խոնարհաբար խնդրելու Ձերդ Գերազանցությանը մեկնել էջմիածին, ընդ սմին ավելացնե-

լով, որ օգնություն համար Ձեզ առնթեր նշանակված է արքունիքի կամեր-
յունիկեր, տիտղոսավոր խորհրդական իշխան Ուրուսովը, և որ այժմ ևեթ կար-
գադրություններ են արված ուճկաթերթը և նշված գումարը Ձերդ Գերազան-
ցությունը հանձնելու մասին:

Ի տեղի ներքին գործերի մինիստրի՝ մինիստրի օգնական Գագարին:
Դիրեկտոր (ստորագրություն):

(ՍՍՌՄ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ էնիդգրադում,
ֆոնդ 821, վավերագիր 135, 1888 թ., № 103, թ. 13):

**ՀՈՒՆԻՍԻ 28-ԻՆ Պ. ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ ԵՐԵՎԱՆԻՅ ՄԱԿՈՎՈ (ՄԻՆԱՅԼՈՎՈ)
ՈՒՂԱՐԿՎԱԾ՝ ԳԱՂՏՆԻ ԽՈՐՀՐԳԱԿԱՆ ԳԻՐՄԻ ՀԵՌԱԳԻՐԻ ՊԱՏՃԵՆԸ**

Փակված ծխական դպրոցները բացվել են Պատրիարքի ջանքերով 1888
թվականի կանոնների ճշգրիտ հիման վրա: Դրանց կիրառման ժամանակ թյու-
րիմացություններ են ծաղկել հոգաբարձուի և Պատրիարքի միջև: Դրանք հեշ-
տությամբ կարող են պարզաբանվել սովորական կարգով, որ և խնդրում է
Պատրիարքը: Մանրամասնությունները՝ հաշվետվության մեջ: Պատրիարքի
բոլոր պահանջները կատարված են: Օրմանյան եպիսկոպոսին Պատրիարքն
արտաքսում է Ռուսաստանի սահմաններից: Պատրիարքը խնդրում է զեկուցել
Ձերդ Պալատափայլությունը, որ ինքը թեպետ պատրաստ է անհապաղ ձեռ-
նամուխ լինել ճեմարանի և թեմական դպրոցների կանոնադրությունները կազ-
մելուն, բայց միայնակ այժմ այդ անել ի վիճակի չէ, վասնզի ճեմարանի և
թեմական դպրոցների ուժերը անբավարար են: Արձակուրդները վեր-
ջանալուն պես անհապաղ ձեռնամուխ կլինի կանոնադրությունները կազմելուն:

(Ստորագր.) Գիրս:

**ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ԳԱՂՏՆԻ ԽՈՐՀՐԳԱԿԱՆ
ԳԻՐՄԻՆ ՀՈՒՆԻՍԻ 29-ԻՆ**

Խիստ շնորհապարտ եմ հեռագրի համար: Վստահ եմ, որ Պատրիարքի
կողմից ցանկություն լինելու դեպքում, կառավարությունը աջակցելու Հայոց
Նկեղեցու բարօրության համար և Ձեր կողմից օժանդակություն ցույց տրվելու
պարագայում ծագած բոլոր թյուրիմացությունները կհարթվեն: Նեղություն
կրե՛ք Նորին Վեհափառությանը հաղորդել իմ խորին հարգանքը:

Գ. Մակովո

Շիշտ է՝ Իշխան Մ. Կ. Ս.

29 հունիսի 1888 թ.

(ՍՍՌՄ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ էնիդգրադում,
ֆոնդ 821, վավերագիր 135, 1888 թ., գործ № 103, թ. 24, 25):

